

**Kontrola konstytucyjna
artykułu 196 Kodeksu karnego,
przepisu dotyczącego „obrazy uczuć religijnych”**

**OPINIA „PRZYJACIELA SĄDU” PRZYGOTOWANA PRZEZ
ARTICLE 19**

Free Word Centre
60 Farringdon Road
London EC1R 3GA
United Kingdom (Zjednoczone Królestwo)
Tel: +44 207 324 2500
Faks: +44 207 490 0566
Strona www: www.article19.org

5 lipca 2015 r.

WPROWADZENIE

1. Na podstawie § 29 ust. 2 Regulaminu Trybunału Konstytucyjnego organizacja ARTICLE 19 składa niniejszą opinię „przyjaciela sądu” (*amicus curiae*) w sprawie o sygn. SK 54/13, dotyczącej zgodności z konstytucją art. 196 Kodeksu karnego, przepisu penalizującego „obrazę uczuć religijnych”.
2. Przedmiotowa sprawa stanowi dla Trybunału Konstytucyjnego okazję do zajęcia stanowiska w przedmiocie zgodności art. 196 ze zobowiązaniami Polski w dziedzinie praw człowieka wynikającymi z aktów prawa międzynarodowego i europejskiego. W szczególności, dotyczy ona zgodności ww. przepisu z międzynarodowymi standardami odnoszącymi się do prawa do wolności wyrażania poglądów, wolności wyznania i przekonań oraz prawa do równego traktowania i niedyskryminacji, które Polska obowiązana jest implementować do prawa krajowego i uwzględniać w prowadzonej polityce wewnętrznej. Wskazane prawa podmiotowe podlegają ochronie na mocy Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (PDPC) oraz postanowień umów zawieranych na szczeblu międzynarodowym i regionalnym. Są one uznawane za uniwersalne, niepodzielne, współzależne i wzajemnie powiązane, co podkreślone zostało w Deklaracji Wiedeńskiej i Programie Działania Światowej Konferencji Praw Człowieka z 1993 r.¹
3. Zasady te są szczególnie istotne w kontekście prawa do wolności wyrażania poglądów i wolności myśli, sumienia i wyznania. Wolność wyrażania poglądów stanowi przecież zasadniczy aspekt prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania, a także niezbędny warunek tworzenia środowiska, w którym można prowadzić otwartą dyskusję na temat poglądów, w tym poglądów dotyczących religii. Wolność wyrażania poglądów i wolność sumienia i wyznania są dwoma najważniejszymi, fundamentalnymi prawami człowieka, którym należy się równorzędna ochrona i poszanowanie².
4. Niniejsza opinia bazuje na postanowieniach międzynarodowych i regionalnych umów dotyczących ochrony praw człowieka, a także ich autorytatywnej wykładni dokonywanej przez międzynarodowe i regionalne trybunały, organy i mechanizmy ochrony praw człowieka, w tym podmioty wykonujące mandaty tematyczne ONZ, wyznaczone do badania, monitorowania, konsultowania i publicznego raportowania w zakresie odpowiednich praw.

O ARTICLE 19

5. ARTICLE 19: Global Campaign for Free Expression (Globalna Kampania na rzecz Wolności Wyrażania Poglądów) (ARTICLE 19) jest niezależną organizacją zajmującą się prawami człowieka. Prowadzona przez organizację na całym świecie działalność służy ochronie i promowaniu prawa do wolności wyrażania poglądów oraz prawa do wolności informacji. Od momentu powstania w 1987 r. Article 19 prowadzi swoją działalność na płaszczyźnie międzynarodowej i obecnie posiada przedstawicielstwa w Bangladeszu, Brazylii, Kenii, Meksyku, Birmie, Senegal i Tunezji. Nazwa organizacji pochodzi od Artykułu 19 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. ARTICLE 19 monitoruje zagrożenia dla wolności wyrażania poglądów w różnych rejonach świata, a także krajowe i globalne trendy w tym obszarze. Organizacja opracowuje długoterminowe strategie reagowania na takie zagrożenia i propaguje wdrażanie najwyższych standardów ochrony wolności wyrażania poglądów, na poziomie krajowym i międzynarodowym.
6. ARTICLE 19 posiada rozległą wiedzę i doświadczenie w zakresie działalności rzeczniczej prowadzonej na rzecz ochrony prawa do wolności wyrażania poglądów zgodnie z międzynarodowymi standardami dotyczącymi praw człowieka, w tym dotyczącymi kwestii stanowiących przedmiot oceny Trybunału w przedmiotowej sprawie. Na szczeblu krajowym, uczestniczyliśmy w toczącym się przed Sądem Konstytucyjnym Indonezji postępowaniu w sprawie zgodności z konstytucją Ustawy numer 1/PNPS/1965 dotyczącej zapobiegania nadużyciom

religijnym lub zniestawieniu. Braliśmy ponadto udział w kilku dotyczących tej problematyki postępowaniach przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka, w tym w sprawach *S.A.S. przeciwko Francji*³, *Bajew i Inni przeciwko Rosji*⁴, *KAOS GL przeciwko Turcji*⁵, *Samodurov przeciwko Rosji*⁶, *Incal przeciwko Turcji*,⁷ *Goodwin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*⁸, oraz *Wingrove przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*⁹.

7. Na szczeblu międzynarodowym ARTICLE 19 była jednym z wielu interesariuszy biorących udział w procesie, którego ukoronowaniem była prezentacja „Planu działania z Rabatu w sprawie zakazu propagowania nienawiści na tle narodowym, rasowym i religijnym, które stanowi podżeganie do dyskryminacji, wrogości lub przemocy”¹⁰ oraz uczestniczyła w konsultacjach poprzedzających opracowanie Komentarza Ogólnego nr 34 Komitetu Praw Człowieka¹¹. Oba te akty międzynarodowe ustanawiają m.in. zasady oceny zgodności przepisów dotyczących bluźnierstwa i znieważenia uczuć religijnych z prawem międzynarodowym.
8. Dalsza część niniejszej opinii skonstruowana została w następujący sposób: po pierwsze, opinia przedstawia przegląd istotnego dla omawianych kwestii systemu norm prawnych i konstytucyjnych odnoszących się do obrazy uczuć religijnych; następnie, prezentuje odpowiednie argumenty, oparte na normach międzynarodowego i regionalnego prawa w zakresie ochrony praw człowieka, które dotyczą przepisów kryminalizujących brak poszanowania dla religii czy systemów wierzeń w tym przepisów prawa odnoszących się do bluźnierstwa, zniestawienia religii i znieważenia uczuć religijnych.

ZOBOWIĄZANIA POLSKI WYNIKAJĄCE Z NORM PRAWA MIĘDZYNARODOWEGO W ZAKRESIE OCHRONY PRAW CZŁOWIEKA

Ogólny obowiązek prawny wynikający ze zobowiązania Polski do wdrożenia zobowiązań międzynarodowych w wewnętrznym porządku prawnym

9. Polskie władze państwowe, w tym sądy, są prawnie zobowiązane do implementowania międzynarodowych i regionalnych zobowiązań Polski w zakresie praw człowieka – w tym dotyczących wolności wyrażania poglądów, wolności wyznania i przekonań oraz prawa do równego traktowania i niedyskryminacji – do krajowego porządku prawnego oraz do uwzględniania ich w prowadzonej polityce wewnętrznej.
10. *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych* (MPPOiP) stanowi podstawowe międzynarodowe źródło traktatowe istotnych w kontekście przedmiotowej sprawy międzynarodowych zobowiązań Polski w następujących obszarach: wolność opinii i wyrażania poglądów (artykuł 19), wolność myśli, sumienia i wyznania (artykuł 18) oraz równe traktowanie i zakaz dyskryminacji (artykuły 2, 26 i 27)¹². Jako sygnatariusz MPPOiP Polska jest związana jego postanowieniami i zobowiązana do uchwalenia przepisów prawa, które skutecznie wprowadzą postanowienia Paktu do krajowego porządku prawnego i zapewnią jego zgodność z MPPOiP¹³. Polska nie zgłosiła żadnych zastrzeżeń i uwag dotyczących tych postanowień MPPOiP, które odnoszą się do praw istotnych w kontekście niniejszej sprawy, i z tego względu musi w pełni realizować zobowiązania z nich wynikające. Ponadto, na mocy artykułu 27 Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów, Polska nie może „powoływać się na postanowienia swojego prawa wewnętrznego dla usprawiedliwienia niewykonania przez nią traktatu”. Komitet Praw Człowieka, organ traktatowy ONZ, który na mocy postanowień MPPOiP jest odpowiedzialny za nadzorowanie implementacji Paktu, wyjaśnił, że:

[W]szystkie władze (wykonawcza, ustawodawcza i sędziowska) oraz inne organy władzy publicznej i administracji rządowej na dowolnym szczeblu (...) mają prawo do angażowania odpowiedzialności Państwa Strony.

11. Komitet objaśnia następnie, że państwa strony są zobowiązane do:

podjęcia niezbędnych kroków w celu skutecznej realizacji praw określonych w Pakcie w krajowym porządku prawnym. Wynika z tego, że jeżeli prawa wyrażone w Pakcie nie są jeszcze chronione na mocy prawa krajowego lub krajowych praktyk, Państwa Strony mają obowiązek wprowadzenia, w chwili ratyfikacji Paktu, takich zmian w prawie krajowym i praktykach krajowych, które są niezbędne w celu zapewnienia ich zgodności z Paktem. Jeżeli pomiędzy prawem krajowym a postanowieniami Paktu istnieją rozbieżności, (...) prawo krajowe i praktyka krajowa [muszą] zostać zmienione w taki sposób, aby spełniały standardy nałożone przez materialnoprawne gwarancje wynikające z Paktu¹⁴.

12. Europejska Konwencja Praw Człowieka (EKPC) stanowi regionalne źródło praw, o których mowa w niniejszej sprawie, tj: dotyczących wolności opinii i wyrażania poglądów (artykuł 10 EKPC), wolności myśli, sumienia i wyznania (artykuł 9) oraz równego traktowania i zakazu dyskryminacji (artykuł 14)¹⁵. Polska jest związana postanowieniami Konwencji, które zobowiązują ją do implementowania norm konwencyjnych do krajowego porządku prawnego, podobnie jak miało to miejsce w przypadku MPPOiP.

Wolność wyrażania poglądów w prawie międzynarodowym

13. Prawo do wolności wyrażania poglądów jest chronione na mocy artykułu 19 MPPOiP, który stanowi, że:

1. Każdy człowiek ma prawo do posiadania bez przeszkód własnych poglądów.
2. Każdy człowiek ma prawo do swobodnego wyrażania opinii; prawo to obejmuje wolność poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania wszelkich informacji i poglądów, bez względu na granice państwowe, ustnie, pismem lub drukiem, w postaci dzieła sztuki bądź w jakikolwiek inny sposób według własnego wyboru.
3. Realizacja praw przewidzianych w ustępie 2 niniejszego artykułu pociąga za sobą specjalne obowiązki i specjalną odpowiedzialność. Może ona w konsekwencji podlegać pewnym ograniczeniom, które powinny być jednak wyraźnie przewidziane przez ustawę i które są niezbędne w celu: poszanowania praw i dobrego imienia innych; ochrony bezpieczeństwa państwowego lub porządku publicznego (*ordre public*) albo zdrowia lub moralności publicznej

14. Jak stanowi ustęp 2 artykułu 20 MPPOiP:

Popieranie w jakikolwiek sposób nienawiści narodowej, rasowej lub religijnej, stanowiące podleganie do dyskryminacji, wrogości lub gwałtu [przemocy], powinno być ustawowo zakazane.

15. Komitet Praw Człowieka ONZ (Komitet PC), organ traktatowy zajmujący się interpretacją MPPOiP, wydał autorytatywną wykładnię znaczenia artykułu 19 w *Komentarzu Ogólnym nr 34* z 2011 r., stwierdzając, że artykuł ów dotyczy szerokiego wachlarza sposobów i rodzajów wypowiedzi, w tym ekspresji artystycznej i wypowiedzi potencjalnie znieważających. W szczególności Komitet PC stwierdził, co następuje:

Prawo to obejmuje wyrażanie i odbiór przekazów zawierających wszelkiego rodzaju poglądy i opinie, które mogą być przekazywane innym osobom, z zastrzeżeniem postanowień ustępu 3 artykułu 19, oraz artykułu 20. Obejmuje ono dyskurs polityczny, komentarze dotyczące spraw prywatnych i publicznych, agitację wyborczą, dyskusję na temat praw człowieka, dziennikarstwo i *ekspresję artystyczną*, nauczanie oraz *dyskurs religijny*. Może ono również obejmować komercyjne treści reklamowe. Zakres stosowania ustępu 2 *obejmuje nawet taki sposób wyrażania poglądów, który może być uznany za głęboko obraźliwy*, chociaż może podlegać on ograniczeniom zgodnie z postanowieniami ustępu 3 artykułu 19, i artykułu 20 (wyróżnienie dodano, niektóre przypisy pominięto)¹⁶.

16. Komentarz Ogólny nr 34 jest istotny dla bieżącej sprawy, ponieważ stanowi on najbardziej jednoznaczne i autorytatywne potwierdzenie tego, że przepisy kryminalizujące brak poszanowania dla religii czy systemu przekonań – w tym przepisy prawa dotyczące bluźnierstwa, zniesławiania religii, znieważania uczuć religijnych i obrazy uczuć religijnych – są niezgodne z międzynarodowym prawem w zakresie praw człowieka, chyba że
- faktycznie zabraniają one podżegania do dyskryminacji, wrogości i przemocy oraz
 - spełniają standardy artykułu 19 ust. 3 MPPOiP oraz innych postanowień MPPOiP, w tym dotyczących zakazu dyskryminacji. Jest to niezwykle wysoki standard, którego żadna norma penalizująca bluźnierstwo nie byłaby w stanie spełnić
- Komentarz Ogólny nr 34 stanowi w szczególności o tym, że:

Zakaz okazywania braku poszanowania dla religii bądź innego systemu przekonań w tym przepisy prawa zakazujące bluźnierstwa, są niezgodne z Paktem, z wyłączeniem szczególnych okoliczności, o których mowa w ustępie 2 artykułu 20 Paktu. Takie zakazy muszą również spełniać surowe wymogi ustępu 3 artykułu 19 oraz artykułów 2, 5, 17, 18 i 26. Stąd też niedopuszczalna byłaby sytuacja, w której którykolwiek ze wspomnianych przepisów faworyzowałby albo dyskryminował jedną z religii czy jeden z systemów przekonań bądź określone religie czy systemy przekonań bądź też ich wyznawców, albo też faworyzował albo dyskryminował wyznawców danej religii względem osób niewierzących. Niedopuszczalne byłoby również wykorzystywanie takich zakazów w celu powstrzymania albo penalizowania krytyki kierowanej przeciwko przywódcom religijnym bądź komentarzy dotyczących doktryny religijnej i zasad wiary¹⁷.

17. Nawet jeżeli zakaz wyrażania poglądów można sklasyfikować jako podżeganie na mocy artykułu 20 ust. 2 MPPOiP, musiałby on jeszcze spełnić kryteria artykułu 19 ust. 3 MPPOiP. W myśl tego przepisu ograniczenia dotyczące wolności wyrażania poglądów:
- muszą być przewidziane przez ustawę¹⁸;
 - mogą być nakładane wyłącznie pod warunkiem zaistnienia jednego z uzasadnionych celów wyrażonych w artykule 19 ust. 3 MPPOiP; ograniczenia nie są dopuszczalne z innych przyczyn „nawet jeżeli takie przyczyny uzasadniałyby ograniczenia innych praw chronionych w Pakcie”¹⁹; oraz
 - muszą spełniać restrykcyjne wymogi dotyczące niezbędności i proporcjonalności, w tym znaczeniu, że nie powinny być zbyt szerokie. Ograniczenia mogą być stosowane w tylko tych celach, dla których zostały przewidziane, i nie mogą być bezpośrednio związane z konkretną potrzebą z której wynika konieczność ich zastosowania²⁰. Stosując zasadę proporcjonalności, państwa powinny uwzględnić „daną formę wyrażania poglądów oraz sposób ich rozpowszechniania”, co oznacza, że debata polityczna dotycząca konkretnych postaci życia politycznego bądź publicznego jest lepiej chroniona²¹. Tym samym, ustęp 3 „nie powinien nigdy służyć za uzasadnienie ograniczania działań na rzecz demokracji wielopartyjnej, zasad demokratycznych i praw człowieka”²². Ponadto, to Państwo Strona obowiązane jest do przedstawienia podstawy prawnej jakichkolwiek ograniczeń nakładanych na wolność wyrażania poglądów. W tym zakresie, Komitet oświadczył, co następuje:

[k]iedy Państwo Strona powołuje się na uzasadnioną przesłankę ograniczenia wolności wyrażania poglądów, jest ono zobowiązane do przedstawienia, w konkretny i zindywidualizowany sposób, na czym dokładnie polega zagrożenie, i wykazać, że dane działanie jest niezbędne i proporcjonalne, w szczególności poprzez wskazanie bezpośredniego i natychmiastowego związku pomiędzy faktem wyrażenia [poglądów] a takim zagrożeniem²³.

18. Przepisy prawa ograniczające wolność wyrażania poglądów muszą również „być zgodne z postanowieniami, celami i założeniami Paktu” oraz jego postanowieniami odnoszącymi się do zakazu dyskryminacji²⁴. Co ważne, Komitet wskazał, że określenie „inni”, użyte w ustępie 3 artykułu 19, odnosi się do innych osób jako jednostek bądź członków wspólnoty²⁵, w tym pojedynczych członków wspólnoty, którą definiują wierzenia religijne²⁶ bądź pochodzenie

etniczne²⁷, ale termin ten nie może być uznawany za odnoszący się do kwestii poszanowania religii jako takich²⁸.

19. Wszelkie przepisy prawa kryminalizujące obrazę uczuć religijnych nie będą spełniały standardu artykułu 20 ustęp 2 MPPOiP, który nakłada na państwa obowiązek wprowadzenia prawnego zakazu „podlegania do dyskryminacji, wrogości lub przemocy”. Plan działania z Rabatu (Plan z Rabatu), który został przyjęty w październiku 2012 r., określa w sposób szczegółowy charakter międzynarodowych zobowiązań w obszarze praw człowieka dotyczących zakazu propagowania nienawiści na tle narodowym, rasowym i religijnym, które stanowi podleganie do dyskryminacji, wrogości lub przemocy²⁹. Podkreślając „negatywny wpływ przepisów prawa zakazujących bluźnierstwa”, Plan z Rabatu wskazuje na to, że normy takie nie są zgodne ze zobowiązaniami międzynarodowymi państw w zakresie ochrony praw człowieka, stanowiąc że:

Państwa, w których obowiązują regulacje prawne zakazujące bluźnierstwa powinny je uchylić, ponieważ takie regulacje hamują możliwość korzystania z wolności wyznania i przekonań oraz tłumią zdrowy dialog i zdrową debatę na temat religii³⁰.

Plan z Rabatu czerpie również z dokumentów dotyczących strategii działań (*policy documents*) opracowanych przez ARTICLE 19, a w szczególności *Zasad z Camden dotyczących wolności wyrażania poglądów i równego traktowania*³¹ oraz dokumentu pt. *Zapobieganie podleganiu do dyskryminacji, wrogości i przemocy*³². *Zasady z Camden* podkreślają regułę zgodnie z którą „państwa nie powinny zabraniać krytyki skierowanej przeciwko konkretnym ideom, przekonaniom bądź ideologiom, jak również religiom czy instytucjom religijnym, a także debaty ich dotyczącej”, chyba że wyrażenie poglądów tego rodzaju stanowi podleganie do dyskryminacji, wrogości lub przemocy³³.

20. Stanowisko prawnomiędzynarodowe w kwestii przepisów regulujących znieważanie uczuć religijnych, w tym bluźnierstwo, o których mowa w Komentarzu Ogólnym nr 34 oraz Planie z Rabatu, uzyskało poparcie innych organów ONZ zajmujących się prawami człowieka. Jeszcze przed przyjęciem tych dwóch dokumentów (co nastąpiło w 2011 r. i 2012 r.), kolejni Specjalni Sprawozdawcy ONZ ds. promocji oraz ochrony prawa do wolności wyrażania poglądów i opinii (Specjalni Sprawozdawcy ds. WWP) wskazywali, że ograniczenia prawa do wolności wypowiedzi „mają służyć ochronie jednostek przed bezpośrednimi naruszeniami ich praw” i „nie zostały sformułowane w celu ochrony systemów przekonań przed zewnętrzną bądź wewnętrzną krytyką”³⁴. W sformułowanym w 2008 r. Wspólnym oświadczeniu Specjalnego Sprawozdawcy ONZ ds. wolności wyrażania poglądów i opinii oraz innych międzynarodowych ekspertów ds. wolności wypowiedzi, a mianowicie Przedstawiciela OBWE ds. wolności mediów, Specjalnego sprawozdawcy Organizacji Państw Amerykańskich ds. wolności wypowiedzi oraz Specjalnego sprawozdawcy Afrykańskiej Komisji Praw Człowieka i Narodów ds. wolności wypowiedzi i dostępu do informacji zadeklarowano, że:

Koncepcja zniesławienia religii nie jest zgodna z międzynarodowymi standardami dotyczącymi zniesławienia, które odnoszą się do ochrony dobrego imienia jednostek, bowiem, nie można uznać, że religie, tak jak wszelkie [inne] przekonania, posiadają dobre imię

Zakres ograniczeń nałożonych na wolność wyrażania poglądów powinien zostać zredukowany wyłącznie do ochrony nadrzędnych praw jednostek oraz interesów społecznych a ograniczenia takie nie powinny być wykorzystywane w celu ochrony konkretnych instytucji bądź abstrakcyjnych pojęć, koncepcji lub przekonań w tym o charakterze religijnym³⁵.

21. Grupa Robocza ONZ ds. Arbitralnego Pozbawiania Wolności uznała również, że:

Prawo międzynarodowe nie dopuszcza ograniczeń wolności opinii bądź przekonań, które odbiegają od przekonań religijnych podzielanych przez większość społeczeństwa bądź narzuconych przez Państwo³⁶.

22. Zauważyć należy, że od 2011 r. organy ds. praw człowieka powstałe na mocy Karty Narodów Zjednoczonych nie uchwalają bardzo kontrowersyjnych rezolucji zachęających państwa do „walki ze zniesławianiem religii”. Poprzez celowe unikanie odniesienia do „zniesławiania religii”, w Rezolucji Rady Praw Człowieka nr 16/18 z dnia 24 marca 2011 r. dotyczącej „zwalczania nietolerancji, negatywnych stereotypów i stygmatyzacji oraz dyskryminacji, podlegania do przemocy oraz przemocy przeciwko ludziom motywowanej religią bądź przekonaniami” faktycznie odrzucono to określenie i zaprzeczono jego legitymizacji w systemie praw człowieka ONZ. Tekst Rezolucji nr 16/18 został ujednolicony na mocy podobnych rezolucji przyjętych przez Radę Praw Człowieka oraz Zgromadzenie Ogólne, a konkretnie: Rezolucje Rady Praw Człowieka nr 16/18 z dnia 24 marca 2011, nr 19/25 z dnia 23 marca 2012, nr 22/31 z dnia 22 marca 2013, nr 25/34 z dnia 28 marca 2014, nr 28/29 z dnia 27 marca 2015 oraz rezolucji Zgromadzenia Ogólnego nr 66/167 z dnia 19 grudnia 2011, nr 67/178 z dnia 20 grudnia 2012, nr 68/169 z dnia 18 grudnia 2013 oraz nr 69/174 z dnia 18 grudnia 2014.

Wolność wyrażania poglądów w europejskim prawie ochrony praw człowieka

23. Artykuł 10 EKPC stanowi, co następuje:

1. Każdy ma prawo do wolności wyrażania opinii. Prawo to obejmuje wolność posiadania poglądów oraz otrzymywania i przekazywania informacji i idei bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe. Niniejszy przepis nie wyklucza prawa Państw do poddania procedurze zezwoleń przedsiębiorstw radiowych, telewizyjnych lub kinematograficznych.

2. Korzystanie z tych wolności pociągających za sobą obowiązki i odpowiedzialność może podlegać takim wymogom formalnym, warunkom, ograniczeniom i sankcjom, jakie są przewidziane przez ustawę i niezbędne w społeczeństwie demokratycznym w interesie bezpieczeństwa państwowego, integralności terytorialnej lub bezpieczeństwa publicznego ze względu na konieczność zapobieżenia zakłócaniu porządku lub przestępstwu, z uwagi na ochronę zdrowia i moralności, ochronę dobrego imienia i praw innych osób oraz ze względu na zapobieżenie ujawnieniu informacji poufnych lub na zagwarantowanie powagi i bezstronności władzy sądowej.

24. Europejski Trybunał Praw Człowieka wielokrotnie stwierdzał, że Artykuł 10 EKPC chroni wypowiedzi, które „obrażają szokują lub poruszają”³⁷.

25. Chociaż Artykuł 10 EKPC nie chroni wprost ekspresji artystycznej jako takiej, niemniej jednak zapewnia on ochronę sztuki jako jednej z form wypowiedzi. Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPCz) stwierdził, że:

Osoby, które tworzą, wykonują rozpowszechniają lub wystawiają dzieła sztuki, przyczyniają się do wymiany poglądów i opinii, co jest niezbędne w społeczeństwie demokratycznym³⁸.

26. ETPCz stwierdził naruszenie zasady wolności wyrażania poglądów ustanowionej na mocy Artykułu 10 EKPC w wielu sprawach dotyczących znieważenia uczuć religijnych. W szczególności:

- W sprawie *Giniewski przeciwko Francji* Trybunał uznał, że skazanie [skarżącego] za „publiczne zniesławienie” wspólnoty chrześcijańskiej nie spełniało pilnej potrzeby społecznej, nie było niezbędne i, co za tym idzie, naruszyło zasadę wolności wyrażania poglądów. Trybunał stwierdził, że artykuł, którego autor został skazany, nie jest „niepotrzebnie obraźliwy” ani „znieważający” i „nie nawołuje do okazywania braku poszanowania bądź do nienawiści” [w stosunku do religii]. Co więcej, ETPCz uznał, że artykuł ów stanowił wkład do debaty na temat różnorodnych przyczyn Holokaustu, czyli kwestii, która wchodzi w zakres „niekwestionowanego interesu publicznego w społeczeństwie demokratycznym”³⁹.
- W sprawie *Klein przeciwko Słowacji*, Trybunał orzekł, że skazanie za „zniesławienie narodu, rasy i przekonania”, które państwo starało się uzasadnić powołując się na fakt, iż zniesławiająca

wypowiedź obrażała osoby wierzące, stanowiło naruszenie Artykułu 10 EKPC, ponieważ sankcja taka ani nie odpowiadała pilnej potrzebie społecznej, ani nie była proporcjonalna względem celu, jaki miał za jej pomocą zostać osiągnięty – czyli ochrony praw osób, których uczucia religijne zostały znieważone⁴⁰.

27. Zgodność przepisów ustanawiających odpowiedzialność za bluźnierstwo i znieważenie uczuć religijnych z europejskimi standardami praw człowieka dotyczącymi wolności wyrażania poglądów stanowiła przedmiot rozważań również innych organów Rady Europy. Warto zauważyć, że Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy uznało, w swojej Rekomendacji nr 1805 (z 2007 r.) w sprawie bluźnierstwa, znieważania uczuć religijnych i mowy nienawiści przeciwko osobom z powodu ich wyznania, że „prawo krajowe powinno penalizować jedynie te wypowiedzi dotyczące kwestii religii, które umyślnie i poważnie naruszają porządek publiczny i nawiązują do publicznego stosowania przemocy”. Jak zarekomendowało Zgromadzenie:

W obliczu większej różnorodności poglądów religijnych w Europie oraz zgodnie z demokratyczną zasadą rozdziału państwa i religii, rządy i parlamenty państw członkowskich winny poddać rewizji przepisy ustanawiające odpowiedzialność za bluźnierstwo⁴¹.

28. Komisja Wenecka Rady Europy przedstawiła następnie m.in. następujące rekomendacje:

- a) Podżeganie do nienawiści, w tym nienawiści na tle religijnym, powinno stanowić przedmiot sankcji karnych, co ma miejsce w niemal wszystkich państwach Europy (...)
- b) Ustanawianie przestępstwa obejmującego wyłącznie znieważenie uczuć religijnych, bez wprowadzenia zasadniczej przesłanki podżegania do nienawiści, nie jest ani niezbędne, ani pożądane [oraz]
- c) Należy znieść przestępstwo bluźnierstwa (co już nastąpiło w większości państw europejskich) i nie powinno być ono przywracane⁴².

Wolność wyznania i przekonań w prawie międzynarodowym

29. Artykuł 18 MPPOiP stanowi, co następuje:

- 1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.
- 2. Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru.
- 3. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób.

30. W Komentarzu Ogólnym nr 22, Komitet PC stwierdził, że artykuł 18 MPPOiP należy interpretować rozszerzająco, tak aby objął on „poglądy teistyczne, nie-teistyczne i ateistyczne, a także prawo do niewyznawania żadnej religii lub niepodzielania żadnych przekonań”. Zakres stosowania tego artykułu „nie ogranicza się do tradycyjnych wyznań bądź też wyznań i przekonań o instytucjonalnym charakterze, czy praktyk analogicznych do praktyk tradycyjnych wyznań”. Ustanowione w nim prawo obejmuje „wolność wyboru wyznania lub przekonań w tym prawo do zamiany obecnie wyznawanej religii lub przekonań na inne, albo też prawo do przyjęcia poglądów ateistycznych, a także prawo do zachowania swojego wyznania lub przekonań”⁴³.

31. Komentarz Ogólny nr 22 wskazuje, że artykuł 18 MPPOiP chroni przysługujące jednostkom i wspólnotom prawa do wolności wyznania i przekonań w tym prawo do uzewnętrzniania religii lub

przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie⁴⁴. Przepis ten nie chroni wyznań i przekonań lub koncepcji, symboli i osobistości religijnych jako takich. Jak stwierdzili Specjalny Sprawozdawca ONZ ds. wolności wyznania i przekonań (Specjalny Sprawozdawca ds. WiP), oraz Specjalny Sprawozdawca ONZ ds. współczesnych form rasizmu, dyskryminacji na tle rasowym, ksenofobii oraz związanej z nimi nietolerancji, prawo do wolności wyznania i przekonań „chroni nade wszystko jednostkę oraz – w pewnym zakresie – zbiorowe uprawnienia wspólnot, natomiast nie chroni wyznań i poglądów jako takich”⁴⁵.

32. Jak podkreślił Specjalny Sprawozdawca ds. WiP, zakres ochrony przyznanej na mocy artykułu 18 MPPoiP nie zabezpiecza religii i poglądów przed krytyką lub ośmieszaniem⁴⁶. Co więcej, artykuł ów *sitą* rzeczy ustanawia ochronę jednostek i grup, które interpretują religie w sposób różniący się od interpretacji wielu innych wyznawców, a nawet w sposób, który może znieważać lub obrażać ich uczucia. Wśród takich jednostek i grup mogą znaleźć się mniejszości religijne i artyści. Ponadto, nałożenie sankcji karnych za znieważenie lub obrażenie uczuć religijnych może – jak wskazywali Specjalni Sprawozdawcy ONZ ds. współczesnych form rasizmu, dyskryminacji na tle rasowym, ksenofobii oraz związanej z nimi nietolerancji – „ograniczyć dociekania naukowe w obszarze religii oraz stłamsić rzetelną debatę i badania”⁴⁷.
33. Tym samym, jak stwierdziła Grupa Robocza ONZ ds. Arbitralnego Pozbawiania Wolności, o ile znieważenie uczuć religijnych, obraza uczuć religijnych, zniesławianie religii czy bluźnierstwo może „obrażać innych i ranić ich uczucia, [czyny te] nie skutkują naruszeniem (...) praw do wolności wyznania”⁴⁸. Ponadto, na państwa nałożony został pozytywny obowiązek „stworzenia dogodnych warunków umożliwiających członkom mniejszości wyrażanie ich cech charakterystycznych i rozwijanie wyznawanej przez nich (...) religii”⁴⁹.
34. W ciągu ostatnich lat Specjalny Sprawozdawca ds. WiP wielokrotnie nawoływał państwa do uchylenia przepisów prawa penalizujących bluźnierstwo⁵⁰. W swoich apelach, Sprawozdawca wyraził bezpośrednie poparcie dla Planu Działania z Rabatu, potwierdzając, że „zgodnie z jego doświadczeniami, przepisy dotyczące bluźnierstwa z reguły wywołują efekt zastraszenia u członków mniejszości religijnych, a także krytyków religii i osób wyznających odmienne przekonania”⁵¹. Zauważył też, że „[c]zęsto już samo istnienie takich przepisów wywołuje «efekt mrozący» dotyczący zewnętrznych działań komunikacyjnych”⁵².

Wolność wyznania i przekonań w europejskim prawie ochrony praw człowieka

35. Artykuł 9 EKPC stanowi, co następuje:

1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.
2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

36. Wykładnia pojęcia wolności wyznania i przekonań przedstawiona w powyższych źródłach ONZ znajduje potwierdzenie w orzecznictwie ETPCz w kilku kluczowych aspektach.
37. Zgodnie z treścią orzeczeń Trybunału w Strasburgu, wolność wyznania i przekonań wiąże się z wolnością posiadania bądź nieposiadania przekonań religijnych oraz praktykowania bądź niepraktykowania religii. Trybunał orzekł, że wolność wyznania i przekonań stanowi:

[A] cenny dar dla ateistów, agnostyków, sceptyków i osób, dla których kwestie religii są obojędne. To od niej uzależniony jest pluralizm – nieodłączny składnik społeczeństwa demokratycznego i efekt wielowiekowych, okupionych wielkim kosztem starań⁶³.

ETPCz uznał ponadto, że:

Osoby, które zdecydowały się na skorzystanie z wolności do uzewnętrzniania wyznawanej przez siebie religii – niezależnie od tego, czy czynią to jako członkowie większości czy mniejszości religijnej – nie mogą zasadnie oczekiwać, że będą wyłączone spod wszelkiej krytyki. Muszą tolerować i godzić się na to, że inne osoby będą zaprzeczać ich poglądom religijnym, a nawet liczyć się z propagowaniem przez innych doktryn nieprzyjaznych wyznawanej przez nich wierze⁵⁴.

38. Europejska Komisja Praw Człowieka (zgodnie z obowiązującą wcześniej dwuetapową procedurą ETPCz) wypowiedziała się w kwestii równowagi między wolnością wyrażania poglądów a wolnością wyznania w treści orzeczeń wydanych w kilku sprawach:

- W sprawie *Choudhury przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* skarżący (muzułmanin) powołał się na Artykuł 9 EKPC kwestionując wydaną przez władze brytyjskie decyzję o odmowie zakazu publikacji „Szatańskich wersetów”, utworu, który uznawał za bluźnierczy. Komisja oddaliła skargę stwierdzając, że uprawnienia przyznane na mocy Artykułu 9 nie mogą „rozciągać się na gwarancję prawa do wszczynania jakiegokolwiek konkretnego rodzaju postępowania przeciwko osobom, które – jako autorzy lub wydawcy – naruszają uczucia i wrażliwość jednostki albo grupy osób”⁵⁵.
- W jednej ze spraw przeciwko Polsce, *Dubowska i Skup przeciwko Polsce*, podobna skarga również została oddalona. Europejska Komisja Praw Człowieka orzekła, że „członkowie wspólnoty religijnej muszą tolerować i godzić się na to, że inne osoby będą zaprzeczać ich poglądom religijnym, a nawet liczyć się z propagowaniem przez innych doktryn nieprzyjaznych wyznawanej przez nich wierze”⁵⁶.

Prawo do równego traktowania na mocy międzynarodowego prawa w zakresie ochrony praw człowieka

39. Prawo do równego traktowania w świetle prawa i ochrona wszystkich osób przed dyskryminacją, w tym na tle religijnym, stanowi jeden z fundamentów praw człowieka. Zasada ta została wyrażona wprost w Karcie ONZ, która wielokrotnie wzywa do „poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności dla wszystkich, bez względu na rasę, płeć, język lub religię”⁵⁷. Zasada ta znajduje potwierdzenie w międzynarodowym prawie dotyczącym ochrony praw człowieka i jest powtarzana na różne sposoby we wszystkich umowach międzynarodowych dotyczących praw człowieka, w tym w tych, których stroną jest Polska, o czym mowa poniżej.

40. Zasada równego traktowania jest chroniona, między innymi, na mocy artykułów 2, 26 i 27 MPPOiP, które stanowią co następuje:

Artykuł 2 ust. 1: Każde z Państw-Stron niniejszego Paktu zobowiązuje się przestrzegać i zapewnić wszystkim osobom, które znajdują się na jego terytorium i podlegają jego jurysdykcji, prawa uznane w niniejszym Pakcie, bez względu na jakiekolwiek różnice, takie jak: rasa, kolor skóry, płeć, język, religia, poglądy polityczne lub inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, sytuacja majątkowa, urodzenie lub jakiekolwiek inne okoliczności.

Artykuł 26: Wszyscy są równi wobec prawa i są uprawnieni bez żadnej dyskryminacji do jednakowej ochrony prawnej. Jakakolwiek dyskryminacja w tym zakresie powinna być ustawowo zakazana oraz powinna być zagwarantowana przez ustawę równą dla wszystkich i skuteczna ochrona przed dyskryminacją z takich względów jak: rasa, kolor skóry, płeć, język, religia, poglądy polityczne lub inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, sytuacja majątkowa, urodzenie lub jakiekolwiek inne okoliczności.

Artykuł 27: W Państwach, w których istnieją mniejszości etniczne, religijne lub językowe, osoby należące do tych mniejszości nie mogą być pozbawione prawa do własnego życia kulturalnego, wyznawania i praktykowania własnej religii oraz posługiwania się własnym językiem wraz z innymi członkami danej grupy.

41. Komitet Praw Człowieka określił, że „obserwuje z niepokojem wszelkie *tendencje* do dyskryminowania [kogokolwiek] ze względu na wyznanie bądź przekonania, bez względu na przyczynę dyskryminacji” (wyróżnienie dodano)⁵⁸. Oznacza to, że nawet jeśli prawo zakazujące bluźnierstwa bądź zniesławiania religii jest na pierwszy rzut oka „neutralne” i nie czyni rozróżnienia między różnymi wyznaniem, i tak nie może mieć ono charakteru dyskryminującego w sensie skutku i oddziaływania. Nawet takie „neutralne” przepisy mają szkodliwy wpływ na możliwość równego korzystania z praw przez mniejszości i osoby niewierzące, a także mogą nasilać społeczną dyskryminację takich osób. Regulacje takie mogą również rodzić problemy z punktu widzenia prawa międzynarodowego.
42. Przez lata instytucje międzynarodowe podkreślały dyskryminujący wpływ przepisów prawa zakazujących bluźnierstwa. Warto zauważyć, że Plan Działania z Rabatu rekomendujący uchylenie przepisów dotyczących bluźnierstwa opiera się również na istotnym argumentie, że normy takie są przeciwnie skuteczne, a ich efekt ma charakter dyskryminujący.

Na poziomie krajowym, przepisy prawa zakazujące bluźnierstwa są przeciwnie skuteczne, ponieważ mogą doprowadzić do faktycznego ocenzurowania jakiegokolwiek dialogu czy jakiegokolwiek debaty bądź krytyki o charakterze międzyreligijnym bądź wewnątrz-religijnym, które, w większości przypadków, mogą być konstruktywne, korzystne i potrzebne. Ponadto, wiele przepisów prawa zakazujących bluźnierstwa przyznaje zróżnicowaną ochronę poszczególnym religiom, i – jak się często okazuje – jest stosowanych w sposób dyskryminujący. Istnieje wiele przykładów prześladowań mniejszości religijnych i osób wyznających odmienne przekonania, jak również ateistów i nie-teistów, które wynikają z regulacji prawnych określających przesłanki obrazy uczuć religijnych, bądź też nadgorliwości w stosowaniu prawa zawierającego „neutralne” sformułowania. Ponadto, prawo do wolności wyznania i przekonań wyrażone w stosownych normach prawa międzynarodowego nie obejmuje prawa do wyznawania religii bądź przekonań w atmosferze wolnej od krytyki i ośmieszania⁵⁹.

43. Stwierdzenie to przypomina bardzo podobnie brzmiące wspólne oświadczenie Specjalnego Sprawozdawcy ds. współczesnych form rasizmu, dyskryminacji rasowej, ksenofobii i związanej z nimi nietolerancji, Specjalnego Sprawozdawcy ds. wolności wyznania i przekonań oraz Specjalnego Sprawozdawcy ds. wolności wyrażania poglądów wydane podczas Konferencji przeglądowej w Durbanie w 2009 r.⁶⁰

Prawo do równego traktowania na mocy europejskiego prawa dotyczące ochrony praw człowieka

44. Artykuł 14 EKPC stanowi, co następuje:

Korzystanie z praw i wolności wymienionych w niniejszej Konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn.

45. Rozstrzygając sprawy dotyczące znieważenia uczuć religijnych i ekspresji artystycznej ETPCz, co do zasady, nie odwołuje się do Artykułu 14 EKPC. Wiadomym jest, że Polska nie podpisała jeszcze Protokołu nr 12 do EKPC, który zabrania dyskryminacji bez względu na korzystanie z praw gwarantowanych przez EKPC. Niemniej jednak prawa chronione na mocy Artykułu 10 (dotyczącego wolności wyrażania poglądów) oraz Artykułu

9 (dotyczącego wolności wyznania i przekonań) muszą być zagwarantowane z poszanowaniem zakazu dyskryminacji, w tym dyskryminacji na tle religijnym.

UWAGI PRAWNOPORÓWNAWCZE

46. Na koniec, ARTICLE 19 zauważa, że chociaż niektóre z państw członkowskich UE utrzymały w mocy przepisy prawa karnego i administracyjnego penalizujące bluźnierstwo lub znieważenie uczuć religijnych⁶¹, stwierdzić można, iż powstaje ruch dążący do zniesienia zakazu bluźnierstwa w Europie. Norwegia oficjalnie zniósła przepisy penalizujące bluźnierstwo w maju 2015 r.; w Irlandii pojawia się coraz silniejsza presja na ogłoszenie referendum w sprawie uchylenia ustawodawstwa w tej dziedzinie. Islandia uchyliła zakaz bluźnierstwa w lipcu 2015 r. Działania podejmowane w celu dekryminalizacji bluźnierstwa mają silną podstawę w postaci źródeł międzynarodowego prawa ochrony praw człowieka, takich jak np. Komentarz Ogólny nr 34 oraz Plan Działań z Rabatu, dokumentach wspomnianych w niniejszej opinii.

WNIOSKI

47. W świetle wyżej przedstawionych okoliczności uprawnione będzie stwierdzenie, że artykuł 196 Kodeksu karnego jest niezgodny ze zobowiązaniami Polski wynikającymi z prawa międzynarodowego. Wskazany przepis narusza wiele prawnie obowiązujących norm dotyczących wolności opinii i wyrażania poglądów, wolności myśli, sumienia i wyznania, równości i wolności od dyskryminacji. ARTICLE 19 wnosi o uchylenie rzeczonoego przepisu.

Thomas Hughes
Executive Director
ARTICLE 19

¹ Deklaracja Wiedeńska i Program Działania Światowej Konferencji Praw Człowieka ONZ (*UN Vienna Declaration and Programme of Action*), 25 czerwca 1993 r., UN Doc A/CONF. 157/23.

² Raport Specjalnego Sprawozdawcy ONZ ds. wolności wyznania i przekonań 20 grudnia 2004 r., UN Doc E/CN.4/2005/61, pkt 72.

³ ETPCz, *S.A.S. przeciwko Francji*, skarga nr 31955/11, 1 lipca 2014.

⁴ ETPCz, *Bajew i Inni przeciwko Rosji*, skarga nr 67667/09, sprawa w toku.

⁵ ETPCz, *KAOS GL przeciwko Turcji*, skarga nr 4982/07, w toku.

⁶ ETPCz, *Samodurov przeciwko Rosji*, skarga nr 3007/06.

⁷ ETPCz, *Goodwin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, *Incal przeciwko Turcji*, skarga nr 22678/93, 9 czerwca 1998.

⁸ ETPCz, *Goodwin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, *Goodwin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 28957/95, 11 lipca 2002.

⁹ ETPCz, *Wingrove przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 17419/90, 25 listopada 1996.

¹⁰ Załącznik do Raportu rocznego Wysokiego Komisarza ONZ ds. praw człowieka, A/HRC/22/17/Add.4, 11 stycznia 2013.

¹¹ Komitet PC, Komentarz Ogólny nr 34, CCPR/C/GC/34, 11 września 2011.

¹² Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 2200A (XXI) z dnia 16 grudnia 1966 r., data wejścia w życie: 23 marca 1976 r.

¹³ Artykuł 2 ust. 2 MPPoiP; artykuł 2 ust. 1 lit. b i artykuł 15 Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z 1969 r.

¹⁴ Komitet PC, Komentarz Ogólny nr 31, UN Doc CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, 26 May 2004, punkty 4 i 13.

¹⁵ Przyjęta 4 listopada 1950 r.

¹⁶ Komentarz Ogólny nr 34, *op. cit.*, ustęp 11; Kom. Nr 926/2000, *Shin przeciwko Republice Korei*, 16 marca 2004.

¹⁷ Komitet PC, Uwagi końcowe dotyczące Zjednoczonego Królestwa (CCPR/C/79/Add.119) i Kuwejtu (CCPR/CO/69/KWT).

¹⁸ Komentarz Ogólny nr 34, *op. cit.*, ustęp 25.

- ¹⁹ *Ibid*, ustęp 22.
- ²⁰ Komitet PC, Komentarz Ogólny nr 22, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4.
- ²¹ Komentarz Ogólny nr 34, *op. cit.*, pkt 34.
- ²² *Ibid*, pkt 23.
- ²³ *Ibid*, ustęp 35.
- ²⁴ *Ibid*. Również: Komitet PC, Kom. nr 488/1992, *Toonen przeciwko Australii*, 30 marca 1994 r.
- ²⁵ Komitet PC, Kom. nr 736/97, *Ross przeciwko Kanadzie*, 18 października 2000 r.
- ²⁶ Komitet PC, Kom. nr 550/93, *Faurisson przeciwko Francji*; Uwagi końcowe dotyczące Austrii (CCPR/C/AUT/CO/4).
- ²⁷ Komitet PC, Uwagi końcowe dotyczące Słowacji (CCPR/CO/78/SVK); Uwagi końcowe dotyczące Izraela (CCPR/CO/78/ISR).
- ²⁸ Komentarz Ogólny nr 34, *op. cit.*, pkt 28.
- ²⁹ Załącznik do Raportu rocznego Wysokiego Komisarza ONZ ds. praw człowieka, A/HRC/22/17/Add.4, 11 stycznia 2013. Wiarygodność i zasadność Planu z Rabatu wynika z jego treści merytorycznej (jest to „najbardziej aktualne” objaśnienie obowiązków i odpowiedzialności państw w kontekście podżegania) oraz angażującego wielu interesariuszy procesu, który doprowadził do jego przyjęcia, zob. Sejal Parmar „The Rabat Plan of Action: A Global Blueprint for Combating ‘Hate Speech’”, (2014) 1, *European Human Rights Law Review*, str. 21-31.
- ³⁰ *Ibid*, ustęp 25.
- ³¹ ARTICLE 19, *The Camden Principles on Freedom of Expression and Equality (Zasady z Camden dotyczące wolności wyrażania poglądów i równego traktowania)*, kwiecień 2009.
- ³² ARTICLE 19, *Prohibiting Incitement to discrimination, hostility and violence (Zapobieganie podżeganiu do dyskryminacji, wrogości i przemocy)*, grudzień 2012 r.
- ³³ *Ibid*, pkt 12.3.
- ³⁴ Np. Raport Specjalnego Sprawozdawcy ONZ ds. promocji oraz ochrony prawa do wolności wyrażania poglądów i opinii, 28 lutego 2008 A/HRC/7/14, pkt 85.
- ³⁵ Wspólne oświadczenie z 10 grudnia 2008 r.
- ³⁶ Grupa Robocza ONZ ds. Arbitralnego Pozbawiania Wolności, Opinia nr 35/2008 (Egipt), 6 grudnia 2008, pkt 38.
- ³⁷ ETPCz, *Handyside przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 5493/72, 7 grudnia 1976.
- ³⁸ ETPCz, *Müller przeciwko Szwecji*, skarga nr 10737/84, 24 maja 1988, ust. 33.
- ³⁹ ETPCz, *Giniewski przeciwko Francji*, skarga nr 64016/00, 31 kwietnia 2006, ust. 51-53.
- ⁴⁰ ETPCz, *Klein przeciwko Słowacji*, skarga nr 72208/01, 31 października 2006.
- ⁴¹ Rekomendacja Rady Europy nr 1805 (2007) w sprawie bluźnierstwa, znieważania uczuć religijnych i mowy nienawiści wobec osób ze względu na ich wyznanie, 29 czerwca 2007 r., pkt 15.
- ⁴² Komisja Wenecka, Raport o stosunku wolności wyrażania poglądów do wolności wyznania: kwestia regulacji i ścigania bluźnierstwa, znieważania uczuć religijnych i podżegania do nienawiści na tle religijnym, 23 października 2008, pkt 89.
- ⁴³ Komentarz Ogólny nr 22, *op. cit.*, pkt. 2 i 5.
- ⁴⁴ *Ibid.*, pkt 4.
- ⁴⁵ Sprawozdanie dla Drugiej Sesji Rady Praw Człowieka, A/HRC/2/3, 20 września 2006, pkt 38.
- ⁴⁶ Raport Specjalnego Sprawozdawcy ONZ ds. wolności wyznania i przekonań Asmy Jahangir z 21 grudnia 2009, NDoc E/CN.4/2005/61, pkt 39.
- ⁴⁷ Raport Specjalnego Sprawozdawcy ONZ ds. wolności wyznania i przekonań oraz Specjalnego Sprawozdawcy ONZ ds. współczesnych form rasizmu, dyskryminacji na tle rasowym, ksenofobii oraz związanej z nimi nietolerancji, UN Doc A/HRC/2/3, 20 września 2006, pkt 42.
- ⁴⁸ Opinia nr 35/2008 (Egipt), 6 grudnia 2008, pkt 38.
- ⁴⁹ Raport Specjalnego Sprawozdawcy ds. wolności wyznania i przekonań Asmy Jahangir, *op. cit.*, pkt 30.
- ⁵⁰ Raporty Specjalnego Sprawozdawcy ONZ ds. wolności wyznania i przekonań Heinera Bielefeldta z 29 grudnia 2014 r., A/HRC/28/66 pkt 94; 24 grudnia 2012 r., A/HRC/25/58 pkt 59; 24 grudnia 2012 r., A/HRC/22/5 pkt 66; oraz Raport Specjalnego Sprawozdawcy dla Zgromadzenia Ogólnego z 13 sierpnia 2012 r., A/67/303 pkt 69.
- ⁵¹ *Ibid.*, A/HRC/25/58, pkt 70.
- ⁵² A/67/303, *op. cit.*, pkt 44.
- ⁵³ ETPCz, *Kokkanikis przeciwko Grecji*, skarga nr 14307/88, 25 maja 1993.
- ⁵⁴ ETPCz, *Otto-Preminger przeciwko Austrii*, skarga nr 13470/88, 20 września 1994, ust. 47; *IA przeciwko Turcji*, skarga nr 42571/98, 13 września 2005, ust. 47.
- ⁵⁵ Europejska Komisja Praw Człowieka, *Choudhury przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, skarga nr 17439/90, 5 marca 1991.
- ⁵⁶ Europejska Komisja Praw Człowieka, *Dubowska i Skup przeciwko Polsce*, skargi nr 33490/96 oraz 34055/96, 18 kwietnia 1997.
- ⁵⁷ Karta Narodów Zjednoczonych, 26 czerwca 1945, artykuł 1 ustęp 3. Zob. podobną treść artykułu 13 punkt 1b, art. 55 punkt c oraz art. 76 punkt c.
- ⁵⁸ Komentarz Ogólny nr 22, *op. cit.*, pkt 2.
- ⁵⁹ Plan działania z Rabatu, *op. cit.*, pkt 25.
- ⁶⁰ Wspólne oświadczenie Specjalnego Sprawozdawcy ds. współczesnych form rasizmu, Specjalnego Sprawozdawcy ds. wolności wyznania i przekonań oraz Specjalnego Sprawozdawcy ds. wolności wyrażania poglądów, 22 kwietnia 2009 r.; Wspólna deklaracja dotycząca zniesławiania religii oraz ustawodawstwa antyterrorystycznego; Międzynarodowe mechanizmy promowania wolności wyrażania poglądów, Wspólna deklaracja dotycząca zniesławiania religii oraz ustawodawstwa antyterrorystycznego i antyekstremistycznego, 9 grudnia 2008.

⁶¹ Sato: Austria, Cypr, Dania, Finlandia, Francja (wyłącznie region Alzacji i Mozeli), Niemcy, Grecja, Irlandia, Włochy, Malta, Polska, Portugalia, Hiszpania i Irlandia Północna w Zjednoczonym Królestwie. Zob. International Press Institute, *Out of Balance: Defamation Law in the European Union: A Comparative Overview for Journalists, Civil Society and Policy Makers*, styczeń 2015.